

УДК 347.1

DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.12>**Х. Ю. Тарасенко***orcid.org/0000-0001-9960-0169**доктор філософії в галузі права,**старша викладачка кафедри права**Українського католицького університету***НЕДІЙСНІСТЬ ПРАВОЧИНІВ В КОНТЕКСТІ РЕКОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА**

Актуальність. Питання рекодифікації цивільного законодавства останнє п'ятиліття широко обговорювалось в наукових колах. 2020 року Робочою групою, утвореною постановою Кабінету Міністрів України «Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України» від 17 липня 2019 р. № 650 було систематизовано та представлено Концепцію оновлення Цивільного кодексу України [1].

21 вересня 2025 року у Верховній Раді України було зареєстровано Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої № 14056 (далі – Проект) [2]. В рамках цього акту напрацьовані пропозиції із вдосконалення правового регулювання приватних (цивільних) відносин. Автори Проекту мали за завдання логічне впорядкування норм, усунення дублювань і колізій, а також впровадження та посилення значення принципу доброзвичайності (*boni mores*) в цивільному обороті. Відтак, увага наукової спільноти сьогодні як ніколи прикута до Проекту, який може змінити окремі засади правового регулювання приватних відносин. Пропозиції із внесення змін торкнулись також і інституту недійсності правочинів, що підсилює актуальність проведеного наукового дослідження.

Стан дослідження в науковій літературі. Питання рекодифікації цивільного законодавства перебуває в науковому фокусі провідних вчених – цивілістів України: Довгерта А.С., Коссака В.М., Кузнецової Н.С., Кота О.О., Капіці Ю.М., Стефанчука Р.О. та ін.

Метою цього дослідження є аналіз запропонованих Проектом змін, які стосуватимуться сфери суспільних відносин, що виникають з приводу недійсності договорів та односторонніх правочинів та формулювання пропозицій із їх вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. У ст.202 Проекту викладено оновлене визначення правочину як дії особи, що спрямована на набуття, зміну, зупинення, поновлення, припинення цивільних прав та обов'язків [2]. Відтак, концептуальна спрямованість правочину може бути зосереджена на різноманітних правових наслідках: виник-

ненні, зміні, припиненні, зупиненні чи поновленні цивільних прав та обов'язків, на відміну від чинної редакції визначення правочину, як дії, що спрямована на виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків.

Вважаємо позитивними зміни у класифікації правочинів на односторонні та договори. Підхід чинного ЦК України передбачає виділення ще багатосторонніх правочинів, які, по факту, також є договорами. Відтак, підхід, запропонований у Проекті є більш точним.

Окрім цього, відзначаємо, що позитивною є зміна поняття, яким позначатиметься двосторонньо-зобов'язуючий договір на «взаємозобов'язуючий». Цей термін більш чітко вказує на те, що кожна із сторін наділена як правами, так і обов'язками у стосунку одна до одної. Застосування терміну «взаємозобов'язуючий» також нівелюватиме плутанину, яка могла виникати в студентських колах, коли договори характеризували як двосторонні двосторонньо-зобов'язуючі правочини, іноді плутаючи значення цих двох ознак договору.

У пояснювальній записці до Проекту зауважено, що проектні зміни у частині недійсності правочинів і договорів спрямовані на те, щоб зробити регулювання інституту недійсності більш логічним, усунути дублювання та колізії, а також врахувати принцип добросовісності [3].

Як вбачається із положень ст.ст. 215-236 Проекту, суб'єктом законодавчої ініціативи запропоновано відмовитись від використання термінології «нікчемного правочину» – того, який є недійсним в силу прямої вказівки закону.

Чинний ЦК України використовує різні формулювання для характеристики недійсності правочину. Так, формулювання «*є недійсним*» або «*є нікчемним*» використовуються для позначення категорії нікчемних правочинів, щодо яких не вимагається визнання їх недійсними в судовому порядку (ч. 2 ст. 547, ч. 3 ст. 586, ч. 3 ст. 614 ЦК України та ін.), вони є недійсними в силу положень закону. Якщо недійсність певного правочину встановлена законом, позовна вимога про визнання його нікчемним не є належним способом захисту права чи інтересу позивача. За наявності спору щодо правових наслід-

ків недійсного правочину, одна зі сторін якого чи інша заінтересована особа вважає його нікчемним, суд перевіряє відповідні доводи та у мотивувальній частині судового рішення, застосувавши відповідні положення норм матеріального права, підтверджує чи спростовує обставину нікчемності правочину [4].

Формулювання **«визнається судом недійсним»** (ч. 1 ст. 230, ч. 1 ст. 232, ч. 1 ст. 233 ЦК України) використовується для формулювання таких підстав визнання правочину недійсним як: вчинення правочину під впливом насильства, обману чи у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною. Для визнання таких правочинів недійсними вимагається правочини доведення в судовому порядку факту застосування обману, насильства чи зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, а відтак – ці правочини належать до категорії оспорюваних правочинів, разом із тими правочинами, щодо яких застосовується формулювання **«може бути визнаний судом недійсним»** (ч. 1 ст. 233, ч. 4 ст. 369, ч. 3 ст. 668 ЦК України): правочин, який вчинено під впливом тяжкої обставини; правочин щодо розпорядження спільним майном, вчинений одним із співвласників без необхідних повноважень та ін.

Натомість, в Проекті використовується три категорії термінологічних конструкцій: **«визнається судом недійсним»** (ч. 2 ст. 228 Проекту – правочин, що порушує публічний порядок; ч. 1 ст. 230 Проекту – договір, що вчинений під впливом обману; ч. 1 ст. 236 Проекту – договір, укладений під впливом насильства; ч. 1 ст. 237 Проекту – договір, укладений внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною; ч. 2 ст. 234 Проекту – фіктивний договір; ч. 3 ст. 241 Проекту – правочин, вчинений представником з перевищенням повноважень, якщо перевищення повноважень є істотним або неістотним, але має систематичний характер і здійснюється не в інтересах особи, яку представляють); **«може бути визнаний недійсним судом»** (ч. 2 ст. 222 Проекту – договір, укладений неповнолітньою дитиною за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків, піклувальників; ч. 2 ст. 223 Проекту – договір, укладений фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності без згоди піклувальника; ч. 1 ст. 227 Проекту – договір юридичної особи, укладений нею без відповідного дозволу (ліцензії); ч. 1 ст. 229 Проекту – договір, укладений під впливом помилки та ін.); та **«є недійсним»** (ч. 2 ст. 27 Проекту – правочин, що обмежує цивільну правоздатність фізичної особи; ч. 6 ст. 63 Проекту – договір між опікунами (піклувальниками)

про розподіл їхніх прав та обов'язків, укладений без дотримання письмової форми чи повідомної реєстрації в органі опіки і піклувальника); ч. 2 ст. 126 ЦК України – відмова від права вийти з повного товариства; та ін.). При цьому, формулювання **«є недійсним/недійсною»** стосується як односторонніх правочинів, так і договорів.

Як вбачається із формулювання загальних підстав для визнання правочинів недійсними, у перших двох випадках, коли застосовано формулювання **«визнається судом недійсним»** та **«може бути визнаний судом недійсним»**, ці категорії правочинів є оспорюваними – такими, для факту визнання яких недійсними потрібне рішення суду, яке набрало законної сили.

Натомість, формулювання **«є недійсним»**, фактично, є тотожним змістовному наповненню формулювання **«є нікчемним»**, яке використовується в чинному ЦК України. Вилучення із вжитку в рамках книги першої терміну **«нікчемний»** правочин не означає, що такі правочини за правовою природою зникли як категорія. Тепер ця категорія правочинів буде сформована за рахунок текстуальної вказівки **«є недійсним»**.

Ще в Постанові КЦС ВС від 09 січня 2019 року у справі № 759/2328/16-ц ВС зауважував, що нікчемність правочину конструюється за допомогою **«текстуальної»** недійсності, оскільки вона існує тільки у разі прямої вказівки закону. З позицій юридичної техніки така пряма вказівка може втілюватися, зокрема, в термінах **«нікчемний»**, **«є недійсним»** [5].

В Главі 16 «Договори та інші правочини» є розміщено параграф 2 «Недійсність договору», в якій виписано усі підстави для визнання недійсними договорів.

Втім, ця глава також містить ст. 219 Проекту «Юридичні наслідки недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину». Відтак, не зовсім коректно з точки зору законодавчої техніки в рамках параграфу «Недійсність договорів» розміщувати положення, які регулюватимуть підстави для визнання недійсними односторонніх правочинів.

Слід зауважити, що, за виключенням ст. 219 Проекту, параграф 2 глави 16 Проекту дійсно регулює, здебільшого, підстави для визнання недійсними договорів. Підстави для визнання недійсними односторонніх правочинів розміщені в рамках інших статей Проекту, які регулюють окремі інститути цивільного права. Наприклад, є недійсним правочин, спрямований на відчуження частки (її частини) у статутному капіталі товариства, вчинений в усній формі (ч. 4 ст. 147 Проекту), правочин, що обмежує цивільну правоздатність фізичної особи (ч. 2 ст. 27 Проекту).

Такому способу систематизації норм є пояснення, яке можна віднайти ще в Концепції онов-

лення Цивільного кодексу України. Зокрема, відповідно до § 1.18. зважаючи на те, що питання недійсності найчастіше стосуються договору, пропонується їх вирішення через положення про недійсність договорів із застереженням про те, що такі положення з урахуванням вимог розумності застосовуються і до інших правочинів. Ця пропозиція знайшла своє відображення у ч. 6 ст. 202-2 Проекту, згідно із якою положення глави 16 цього Кодексу про договори застосовуються до інших правочинів, якщо інше не впливає із закону або суті правочину.

На наш погляд також «юридичні наслідки» варто було б надалі йменувати «правовими», як це передбачено в чинній редакції ЦК України. Адже термін «юридичний» має значення: «пов'язаного із законодавством, правовими нормами і практичним їх застосуванням», «пов'язаний з вивченням і науковою розробкою правознавства, юриспруденції», «призначений для підготовки юристів» [6]. Натомість, наслідки, які настають в силу факту недійсності правочину, мають безпосередній вплив на сферу прав та обов'язків учасників цивільних відносин, а відтак – є правовими.

В ст. 236 Проекту «момент недійсності договору», на наш погляд, назва статті не узгоджується із змістовним її наповненням в тому розумінні, що в ч. 3 цієї статті зауважено про момент недійсності одностороннього правочину (з моменту його вчинення). Далі ж по тексті Проекту договори та односторонні правочини зазначаються окремо, наче протиставляються один одному, а відтак, змістовно слід назвати ст. 236 Проекту «момент недійсності правочину».

Новелою, яку пропонує суб'єкт законодавчої ініціативи в рамках Проекту, є закріплення можливості визнання договору недійсним, якщо він порушує імперативні норми закону чи не узгоджується з доброзвичайністю (*boni mores*) (ст. 228-1 Проекту). Так, за заявою будь-якої особи договір може бути визнаний судом недійсним, якщо його зміст, мета або спосіб виконання порушують імперативні норми закону, не узгоджуються з доброзвичайністю (*boni mores*), зокрема у випадках, якщо він: 1) визначає незаконну або аморальну мету; 2) порушує гідність людини або загальноприйняті моральні стандарти; 3) є явно несправедливим або таким, що ставить одну зі сторін у надмірно невідгідне становище, використовуючи її уразливість та/або залежність [2].

Натомість, розуміння змісту доброзвичайності (*boni mores*) в рамках Проекту є нерозкритим, що дає широке поле для дискусій. На нашу думку, йдеться про загальновизнані принципи моралі та правила співжиття у суспільстві в рамках різних суспільних відносин. Сам лише термін «добро-

звичайність» семантично вказує на «добро» та «звичай/звичайну поведінку». Іншими словами, це певні неписані правила поведінки, як звичайно (характерно для певної ситуації) діяти добросовісно, згідно із принципами моралі та визнаними етичними стандартами. Фактично, доброзвичайність перекликається із добросовістю, яка, своєю чергою, за означенням підходів, викладених в Постановах ВС є стандартом поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення [7].

Оксфордський словник дає таке визначення терміну доброзвичайності (*boni mores*): «добра поведінка» (1); чеснота; високі стандарти етичної поведінки (2); добра державна політика, належні моральні почуття або прийняті звичаї, які самі по собі розуміються та не піднімаються до рівня правових (закріплених в нормі права) зобов'язань (3) [8]. Шаркова І.М., досліджуючи питання образу добросовісного суб'єкта в історії правової культури зауважує, що доброзвичайність (*boni mores*) в Стародавньому Римі розглядалась як характеристика добропорядної людини, а показовим прикладом застосування *boni mores* як критерію моральності є образ «матері родини» (*matrem familias*), яку з жінки робив «не шлюб і не народження, а лише моральний образ життя» (*boni mores*). Авторка підкреслює, що характеристика *boni mores* поширювалася на всіх людей і добропорядними визначалися як взагалі будь-яка людина (*bonae frugis homo*), так і навіть раб (*bonae frugis servum*) [9, 57].

Потребує уточнення для уніфікованого правозастосування також той факт, чи для наявності підстави визнання договору недійсним є необхідним доведення наявності цих трьох пунктів у сукупності, чи достатньо лише підтвердження факту наявності одного із них.

Окрім цього, п. 3) ч. 1 ст. 228-1 Проекту, яка передбачає, що договір може бути визнано недійсним, якщо він є явно несправедливим або таким, що ставить одну зі сторін у надмірно невідгідне становище, використовуючи її уразливість та/або залежність потребує розмежування із договором, укладеним під впливом тяжкої обставини (ст. 233 Проекту). Так, договір, укладений особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай невідгідних умовах, може бути визнаний судом недійсним незалежно від того, хто ініціював його укладення [2].

Через схожі формулювання ці обставини може виникати плутанина у правозастосуванні, адже і в ситуації з порушенням правил доброзвичайності (*boni mores*), так і в ситуації наявності тяжкої обставини особа перебуває в уразливому становищі, що пригнічує її волю (усвідомленість) та автономність у прийнятті рішення. Вважаємо,

що критерієм розмежування цих підстав могла б стати наявність (відсутність) життєвої обставини – події, стану, яка безпосередньо передувала і зумовила факт укладення договору. Втім, якщо припустити ситуацію, що матір після загибелі сина укладає із його нареченою договір купівлі-продажу, в якому ціна є надто заниженою, і це розуміли обидві сторони, то такий договір може підпадати і під підставу, передбачену п. 3) ч. 1 ст. 228-1 Проекту, і ч. 1 ст. 233 Проекту.

Закономірно, надаючи право будь-якій особі звернутись із такою вимогою про визнання договору недійсним на підставі ст. 228-1 Проекту, таке звернення шляхом пред'явлення позову про визнання договору недійсним повинно бути спрямоване на захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав чи законних інтересів цієї особи, що звертається із відповідною вимогою або ж для захисту прав тих суб'єктів, чий права вона уповноважена представляти (захищати).

В іншому разі інструментарій визнання договору недійсним може бути використаний як засіб інтервенції в чужі договірні відносини. В цьому аспекті слушно зауважено у Постанові ОП КЦС ВС від 05 вересня 2019 року у справі № 638/2304/17, що недійсність договору як приватно-правова категорія, покликана не допускати або прискіпати порушення цивільних прав та інтересів або ж їх відновлювати [10]. По своїй суті ініціювання спору про недійсність договору не для захисту цивільних прав та інтересів є недопустимим. Завданням цивільного судочинства є саме ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. Такий захист можливий за умови, що права, свободи чи інтереси власне порушені, а учасники цивільного обороту використовують цивільне судочинство для такого захисту.

Висновки. Зважаючи на вищенаведене, доходимо висновку, що зміни, пропонувані Проектом стосовно оновлення визначення поняття правочину, актуалізації умов дійсності правочину та доповнення підстав для визнання правочинів недійсними, є на часі. Втім, висловлено пропозиції стосовно потреби внесення змін до назв окремих статей Проекту та уточнення співвідношення ст. 228-1 Проекту і ч. 1 ст. 233 Проекту як підстав для визнання правочинів недійсними.

Література

1. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім "АртЕк", 2020. 128 с.
2. Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодіфікацією) положень книги першої № 14056 від 21.09.2025 року. Режим доступу: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356>

3. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку з оновленням (рекодіфікацією) положень книги першої». С.8. Режим доступу: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356>

4. Постанова ВП ВС від 10 квітня 2019 року у справі № 463/5896/14-ц. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82065661>

5. Постанова КЦС ВС від 09 січня 2019 року у справі № 759/2328/16-ц. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79231916>

6. Словник української мови. <https://slovnnyk.ua/index.php?swrd=%D1%8E%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9>

7. Постанова КЦС ВС від 16 травня 2018 року у справі № 449/1154/14. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74536892>

8. Boni Mores. Oxfordreference. URL: <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780195369380.001.0001/acref-9780195369380-e-305>

9. Шаркова І.М. Образу добросовісного суб'єкта в історії правової культури: викоремлення універсальних критеріїв. Часопис Київського університету права. Теорія та історія держави і права. Філософія права. 2020. №3. С. 56–59.

10. Постанова ОП КЦС ВС від 05 вересня 2019 року у справі № 638/2304/17. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84152558>

Анотація

Тарасенко Х. Ю. Недійсність правочинів в контексті рекодіфікації цивільного законодавства. – Стаття.

У статті здійснено аналіз положень Проекту Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодіфікацією) положень книги першої № 14056 (далі – Проект), що стосуються правового регулювання правочинів і договорів та інституту їх недійсності. Зазначено, що оновлене визначення правочину, запропоноване у ст. 202 Проекту, суттєво розширює його зміст, акцентуючи на можливості спрямованості волевиявлення особи не лише на набуття, зміну чи припинення, але й на зупинення чи поновлення цивільних прав і обов'язків, що дозволяє гнучкіше відобразити динаміку цивільно-правових відносин. Позитивним визнається уточнення класифікації правочинів, відповідно до якої виокремлюються лише односторонні правочини та договори, що усуває надлишкове поняття «багатосторонніх» правочинів. Застосування терміну «взаємозобов'язуючий договір» замість «двосторонньо-зобов'язуючий» також розцінюється як вдала спроба підвищення термінологічної точності.

Особливу увагу приділено дослідженню регулювання недійсності правочинів. Авторкою зауважено, що в рамках Проекту більше не застосовується термін «нікчемний правочин», натомість застосовується формулювання: «є недійсним» для констатації недійсності правочину в силу закону. Уточнено групи формулювань, за допомогою яких текстуально виражається категорія недійсності правочину: правочини, які «є недійсними», «визнаються судом недійсними» та ті, що «можуть бути визнані судом недійсними».

Авторкою наголошено на систематизації положень про недійсність правочину та доцільності розміщення норм про односторонні правочини у параграфі, присвяченому договорам. Аргументовано, що така струк-

тура обумовлена Концепцією оновлення ЦК України, яка передбачає поширення норм про договори на інші правочини, якщо інше не випливає з закону чи суті правочину. Звертається увага на доцільність застосування терміну «правові наслідки» замість терміну «юридичні наслідки» як більш змістовно точного.

Авторкою досліджено також новелу Проекту – ст. 228-1, яка встановлює можливість визнання договору недійсним у разі його невідповідності імперативним нормам чи доброзвичайності (*boni mores*). Однак поняття доброзвичайності потребує доктринального та практичного уточнення. Авторка зауважує, що це поняття є тісно пов'язане з принципом добросовісності. Окрім цього, авторка наголошує на тому, правозастосування цієї норми має бути обмежене захистом порушених або оспорюваних прав, щоб уникнути зловживання правом як засобом втручання у чужі договірні відносини.

Ключові слова: недійсність правочину, нікчемність правочину, правочин, договір, правові наслідки недійсності правочину, юридичні наслідки недійсності правочину.

Summary

Tarassenko Kh. Yu. Invalidity of legal acts in the context of recodification of civil legislation. – Article.

The article deals with the analysis of the provisions of the Draft Law on Amendments to the Civil Code of Ukraine in connection with the renewal (recodification) of Book One No. 14056 (hereinafter – the Draft), concerning the legal regulation of transactions and contracts, as well as the legal institute of their invalidity. It is noted that the updated definition of a transaction, proposed in Article 202 of the Draft, significantly expands its content by emphasizing the possibility of an individual's expression of will being directed not only at the acquisition, alteration, or termination, but also at the suspension or renewal of civil rights and obligations. This approach allows for a more flexible reflection of the dynamics of civil legal relations. The author positively assesses the refinement of the classification of transactions, as it distinguishes

only unilateral transactions and contracts, thereby eliminating the redundant category of “multilateral” transactions. Author regards the introduction of the term “mutually binding contract” instead of “bilaterally binding contract” as a successful attempt to enhance terminological precision.

Special attention is devoted to the regulation of the invalidity of transactions. The author notes that the Draft no longer employs the term “void transaction,” instead using the expression “is invalid” to indicate invalidity by law. The text distinguishes among the formulations used to express the category of invalidity: juridical acts that “are invalid,” those that “are declared invalid by a court,” and those that “may be declared invalid by a court.”

The author emphasizes the need for systematization of the provisions on invalidity and justifies the placement of rules on unilateral transactions within the section devoted to contracts. Such a structure is envisaged in the Concept for the Renewal of the Civil Code of Ukraine, which provides for the extension of contractual provisions to other unilateral transactions unless otherwise provided by law or arise from the nature of the transaction. The author also advocates for the use of the term “legal consequences” instead of “juridical consequences” as being more substantively accurate.

Furthermore, the author examines a novel provision of the Draft – Article 228-1, which establishes the possibility of declaring a contract invalid in case of its non-compliance with mandatory rules or *boni mores* (good morals). However, the concept of *boni mores* requires further doctrinal and practical clarification. Author states that this concept closely connects with the principle of good faith. The author stresses that the application of this provision should be limited to the protection of infringed or disputed rights in order to prevent the misuse of the right as a means of interference in the contractual relations of others.

Key words: transaction, invalidity of transaction, void of transaction, contract, legal consequences of invalidity, juridical consequences of invalidity.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025

Дата публікації: 24.12.2025